

LIMES
PLUS

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE

**NACIONALIZACIJA
KONFISKACIJA
RESTITUCIJA**

HESPERIA*edu*

Naučna redakcija:

*Ivo GOLDSTEIN, Erick GORDI,
Egidio IVETIC, Dušan JANJIĆ,
Predrag MATVEJEVIĆ, Anelka
MIHAJLOV, Aleksandar MIRKOVIĆ,
Vuk OGNJANOVIĆ, Darko
TANASKOVIĆ, Predrag SIMIĆ,
Christine SINAPI, Aleksandra
STUPAR, Josip VRANDEČIĆ*

**Projekat NACIONALIZACIJA,
KONFISKACIJA, RESTITUCIJA
pomogli: Ministarstvo prosvete,
nauke i tehnološkog razvoja i Grad
Beograd, Sekretarijat za finansije**

Izdavač

HESPERIA^{edu}

Beograd, Francuska 14
E-mail: h.edu@eunet.rs
www.limesplus.rs; www.hedu.biz
www.komunikacija.org

Za izdavača

Zorica STABLOVIĆ BULAJIĆ

Tematski broj objavljen u saradnji
sa: *NBI Istraživačkim centrom za
društvene nauke i umetnost i
Naučnim društvom za istoriju
zdravstvene kulture*

Odgovorni urednik

Nikola SAMARDŽIĆ

Izvršna redakcija:

*Haris DAJČ, Aleksa DMITROVIĆ
Zorica STABLOVIĆ BULAJIĆ,
Maja VASILJEVIĆ (sekretar),
Alenka ZDEŠAR ČIRILOVIĆ*

Tehnički urednik

Predrag Knežević

Lektorka

Sonja Mičunović

Prodaja i pretplata

h.edu@eunet.rs; +381 11 72 46 023

Štampa

Instant system, Beograd

AUTORI:

Vesna S. ALEKSIĆ – Institut ekonomskih nauka,
Beograd

Herbert BLOCK – World Jewish Restitution
Organization, American Jewish Joint
Distribution Committee

Ivan ČEREŠNJEŠ – World Jewish Restitution
Organization, Hebrew University, Jerusalem

Haris DAJČ – Univerzitet u Beogradu, Filozofski
fakultet

Nachliel DISON, World Jewish Restitution Organization

Wesley A. FISHER – Conference on Jewish Material
Claims Against Germany and World Jewish
Restitution Organization

Evan HOCHBERG – Conference on Jewish Material
Claims Against Germany and World Jewish
Restitution Organization

Hannah M. LESSING – National Fund of the Republic
of Austria for Victims of National Socialism

Stevan LILIĆ – Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet
Slobodanka POPOVIĆ – advokat

Ognjen RADONJIĆ – Univerzitet u Beogradu,
Filozofski fakultet

Mirjana ROTER BLAGOJEVIĆ – Univerzitet u
Beogradu, Arhitektonski fakultet

Nikola SAMARDŽIĆ – Univerzitet u Beogradu,
Filozofski fakultet

Nikola ŠUICA – Univerzitet umetnosti u Beogradu,
Fakultet likovnih umetnosti

Photini TOMAI-CONSTANTOPOULOU – Hellenic
Ministry of Foreign Affairs, Athens

Maja VASILJEVIĆ – Univerzitet u Beogradu, Filozofski
fakultet

Miodrag ZEC – Univerzitet u Beogradu, Filozofski
fakultet

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Народна библиотека Србије, Beograd
32

LIMES plus : časopis za društvene i humanističke nauke /
odgovorni urednik Nikola Samardžić. - 2004, br. 1- . - Beograd :
Hesperia edu, 2004- (Beograd : Instant system). - 24 cm

Tri puta godišnje
ISSN 1820-0869 = Limes plus
COBISS.SR-ID 114047756

Deo I – Novi idejni i moralni KONSENZUS

- 7 Nikola SAMARDŽIĆ: Nacionalizacija, konfiskacija i restitucija: Istorijska, pravna i politička pitanja
- 25 Strahinja SEKULIĆ: Od restitucije koristi za građane ali i za državu

INTERVJU

Deo II – Vladavina prava i TRANZICIJA

- 31 Ognjen RADONJIĆ i Miodrag ZEC: Chasing Its Own Tail for Seven Decades: The Serbian Quest for Self-Reformation
- 45 Mirjana ROTER BLAGOJEVIĆ: The Impact of the Restitution on the Preservation of Cultural and Architectural Heritage and the Urban Development of Modern Belgrade
- 57 Wesley A. FISHER: Restitution of Art, Judaica, and Other Cultural Property Plundered in Serbia During World War II
- 67 Photini TOMAI-CONSTANTOPOULOU: Property of Jewish Greeks in Context of the Holocaust: Legal Status, German Occupation and Post War, Restitution and Memory
- 77 Hannah M. LESSING: Belated Justice – Experiences with Restitution in Austria
- 87 Herbert BLOCK, Nachliel DISON, Wesley A. FISHER, Evan HOCHBERG and Ivan ČEREŠNJEŠ: Restitution in Serbia, February 2014

Deo III – Rekapitulacija sećanja: POSLEDICE i obeštećenja

- 109 Vesna S. ALEKSIĆ: Sudbina jevrejskog kapitala tokom nemačke okupacije Srbije 1941–1944
- 123 Nikola ŠUICA: Preuzeta i izmenjena zdanja jevrejskog vlasništva u Beogradu
- 139 Haris DAIČ i Maja VASILJEVIĆ: „Kretanje” nepokretne imovine beogradskih Jevreja kao posledica Holokausta
- 155 Stevan LILIĆ i Slobodanka POPOVIĆ: Posledice nepriznavanja svojstva korisnika oduzete imovine i/ili obeštećenja
- 161 World Jewish Restitution Organization: Position Paper on Restitution in Former Yugoslavia
- 173 Uputstvo za autore
- 175 Notes for Contributors

LIMES
PLUS

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE

**NACIONALIZACIJA
KONFISKACIJA
RESTITUCIJA**

Deo III

**Rekapitulacija sećanja:
POSLEDICE i obeštećenja**

PREUZETA I IZMENJENA ZDANJA JEVREJSKOG VLASNIŠTVA U BEOGRADU*

Originalni naučni članak/
Original Scientific Article

Nikola ŠUICA
Fakultet likovnih umetnosti,
Univerzitet umetnosti
u Beogradu

U radu se razmatra nekoliko građevina i lokacija u centralnom Beogradu koje su bile u vlasništvu Jevreja u decenijama pre Drugog svetskog rata i Holokausta. Primeri imaju markantno mesto u razvojnosti modernog Beograda i potvrđuju društveni i kulturni uspon, kao i emancipaciju jevrejske zajednice unutar kulturne istorije glavnog grada Kraljevine Srbije i kasnije Kraljevine Jugoslavije. Status pomenutih nepokretnosti, građevina i zemljišnih parcela u XXI veku nosi pravne nedoumice prema otpočetom procesu restitucije. One se zasnivaju prevashodno na potraživanju naslednih prava posle Holokausta od 1941, proširenog iz posledica komunističkih preuzimanja privatnog vlasništva od 1945, kroz konfiskacije i nacionalizaciju lične nepokretne imovine. Topografska mapa jezgra Beograda, time što sadrži takvo nasleđe nalazi se u nejasnoćama sopstvene budućnosti. U pravnom sporenju smešteno je urbano nasleđe i stasala generacija naslednika imovine jevrejskog porekla, postavljena pred buduća rešenja otpočetog restitucijskog procesa u Republici Srbiji.

Ključne reči: Jevreji, nepokretna imovina, Beograd, urbane izmene, modernizacija, Srbija, XX vek, Kraljevina Jugoslavija

* Rad je nastao u okviru projekta *Modernizacija Zapadnog Balkana* (projekat br. 177009) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije/ This article was developed as a part of the project *Modernization of Western Balkans* (Project No. 177009) financed by Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia*.

nikolasuica@hotmail.com

*R*AZVOJNI PRAVAC IZMENE ISTORIJSKOG JEZGRA modernog Beograda opstao je i u XXI veku. Uočljiv je kroz lokacije podignutih zgrada i njihovih pružanja. Premda vidljivo prisutan, taj pravac iz vizura sa tla izvesno je menjan od prvobitne urbane regulacije kroz poslednje tri decenije XIX veka. Prostorno uočljivi planovi gradskog centra i ulica stremili su ka poretku dinamičnosti budućeg evropskog grada. Posle sedamdeset godina, međutim, komunističko preuzimanje i socijalistička vladavina ostavili su izrazito duboke tragove na takvom, najstarijem tkivu izvornog Beograda modernog doba.¹ Prvobitne građevinske inicijative i originalna vlasnička ulaganja prekršena su iz ideoloških komandi, budući da je socijalističkom revolucijom oduzeto ljudsko pravo na svojinu, a sve radi ostvarivanja kolektivističke, opštenarodne, državne, kao i specifično društvene ili zajedničke svojine. Od tada, pa kroz razdoblje višedecenijske nepromenljivosti, dospelo je i kalendarski imperativ, unesen u periodu donošenja nacrtu Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju za oduzetu imovinu.² Kalendarski, period je zahvatio pet decenija komunizma i socijalističke društvene svojine, dakle, dug period posle nemačke okupacije i završnice rata, od 9. marta 1945. do 4. novembra 1995. Denacionalizacija u domenu kompenzacijskih odluka i restitucije, tog postkomunističkog perioda, nije se našla prema razumnim rešenjima o sudbini ranije imovine, naročito nepokretnosti nekadašnjeg građanstva beogradske jevrejske zajednice.

Društvene promene i položaj Jevreja

Nerešena pitanja porekla i imovinskih prava opstala su, te su tako i prenesena u protok druge decenije XXI veka. Uočljiv je, sa pravnog ili hroničarskog stanovišta, izrazito protivrečan raspon raznolikih odredbi, zakonskih rešenja i predloga, ubedenih dokaza i potraživanja koja se tiču preuzimanja i prava na nepokretnu imovinu. Rasprave o pravima Jevreja pod restriktivnim merama preuzimanja i nacionalizacije gradskih mesta započele su u razdoblju komunizma, pošto su sovjetske armije i komunistički partizani oslobodili Beograd, dakle, od kraja 1944. Nastavljene su kroz dugotrajnu prepuštenost imovine pod raznolikim odredbama i

1 Pravac izmena urbanih mogućnosti i istorijat prostornog planiranja od najstarijih delova grada i beogradske varoši komentarisani su kroz studiju: (Maksimović 1983).

2 Nacrt Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju za oduzetu imovinu, vidi u: (Više autora 2004) Proširena verzija data je i u samom tekstu istog Zakona, objavljenog u: (*Službeni glasnik RS* 72/2011 i 108/2013).

unutar floskule društvenog vlasništva, te sve do kasnijih izmena tokom devedesetih godina. Naime, tada su se rasprave vodile u okrilju perfidnih lokalnih kapitalističkih tajkuna, u procesu preuzimanja i izmena vlasničkih struktura, posebno od 1991. i raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, tokom režima Slobodana Miloševića, ali i kasnije. Gradska linija građevina, imanja i zemljišnih „poteza” u najstarijem centru Beograda, otpočeta još od malih trgovačkih preduzetništva i zadužbinskog investiranja održala se, potirući tragove prvobitnog vlasništva i kulturnih obeležja samih graditeljskih primera, ili po kvartovima oblasnih celina. Mnoge od njih, posebno u istorijskom jezgru centra, pripadale su predratnim (ne samo pre Drugog svetskog rata, već i Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata) upravo jevrejskim trgovačkim, zastupničkim i ekonomskim poslovima, kao i rezidencijalnom stanovanju pripadnika zajednice.³

Saznanja o prostornom usaglašavanju podataka naslojavaju saopštenja i istorijske i pravne tvrdnje. Istorijski redosled topografskih primera situiran ka jugu od grebena Kalemegdanske tvrđave, usledio je napuštanjem turskog garnizona Beograda i Srbije sredinom šezdesetih godina XIX veka. Izmene se mogu čitati iz savremene perspektive: kroz arhitektonsko nasleđe, ali i kroz rasute podatke o društvenim i političkim okolnostima tokom vladavine dinastije Obrenovića. Rasuti materijalne dokazi, dokumenta i snimci čine i izmenljive ostatke tadašnje imovine i vlasništva u razvoju građanstva. Iz tog razdoblja, a naročito posle slobodoumnog Ustava iz 1888. kada je svim stanovnicima Kraljevine Srbije zajemčena ravnopravnost, Jevreji Beograda počeli su da prožimaju ekonomske, ali i savetodavne i državne poslove. Od tada, učestvovanje pripadnika jevrejske zajednice u društvenom, pravnom i kulturnom preduzetništvu tokom završetka XIX veka, objedinjuje sve odlike razvoja modernog doba (Hanák 1998, 5–11).⁴

Vladavina, kao i smena dve srpske dinastije, i određuje i pronosi te izmene. Premda je zapadnoevropski orijentisanu dinastiju Obrenovića smenila državnim udarom 1903. dinastija Karadorđević, ideje napretka društva, pa i gradskih izmena postale su nezaustavljive. Upravo su posle katastrofa ratovanja između 1912. i 1918. ova kretanja postepeno dosegla ekonomski i graditeljski uzlet. Formiranje panslovenske Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije,

³ Portretski pregled graditelja i zdanja sistematizovan je u ogledu: (Đurić Zamolo 1992)

⁴ Takva srednjoevropska kulturna istorija građevina i stanovanja, data po klasama stanovništva primenljiva je i na Beograd na prelazu vekova, a uvedena je za Budimpeštu i Beč (Hanák 1998).

vodilo je ka oblikovnim pretapanjima i profilisanjima evropskih graditeljskih stilova urbanog izgleda istorijskog centra. Oni su praćeni ekvivalentnim društvenim proširenjima trgovačkih poslova.

Urbana regulacija nije pratila samo izmene u stilskim shvatanjima izgleda javnih, kao i privatnih građevina i njihovih strukturnih i fasadnih svojstava, već i logične pravce razvoja budućeg glavnog gradskog ambijenta. Središte grada iza tvrđave i Kalemegdanskog parka nastavilo se u produžetku regulacije ulica i sada nestalih kuća. Stapali su se u istorijskom jezgri grada arheološki nalazi rimskih ruševina, ostaci srpskog nestalog srednjevekovnog Despotovog dvora iz ranog XV veka, tragovi turskih bedema i sravnjenih prizemnih kuća, kao i ostaci baroknih fortifikacija i planiranih poteza beogradskog pobednika habzburškog komandanta, princa Eugena Savojskog (Prinz Eugen/Eugenio von Savoy/Savoyen) posle osvajanja grada 1717. Iza takve osnove habzburške uprave grada i varoši, čak i tragovi jevrejskog stanovništva u svojim ograničenim kretanjima (Шлааг 1926, VIII i XIII), dospeli su do tada raširenog predanja netrpeljivosti i isto tako propagandi jezuitskog uticaja.⁵

Otuda nije bez razloga da su planovi državotvornih i gradskih zamisli od šezdesetih godina XIX veka otpočeli popravkama i nadovezivanjem na opustošene površine širenja beogradskog naselja, od jugozapada – savske padine, i severozapada – dunavske padine, ka reci i pogledom ka ravnici Banata.

Pravac obnove i gradnje Beograda

Plan regulacije beogradske varoši 'u Šancu' iz 1867. Emilijana Josimovića (1823–1897) obuhvatio je upravo jezgro centralnog dela ka prospektima ulica za tadašnje stanovništvo i buduća rešenja (Đurić Zamolo 2009, 194). Ovaj svršeni stručnjak sa bečkog Tehničkog i Filozofskog fakulteta, obavio je i neophodna geodetska merenja, i izneo za datu situaciju smela rešenja urbanističkog planiranja. Josimović, začetnik srpskog urbanizma, kasnije i član Srpskog učenog društva, utro je put za građevinsku perspektivu i napredak evropskog Beograda. Taj pomak od orijentalno rasute koncepcije gradskog plana zdanja i poteza, pokazao se i kao građevinski potencijal za stvaranje građanskih, kao i imovinskih preimućstava.⁶

5 Najpouzdaniji pregled na osnovu predanja rabinskih knjiga i hronika je: (Шлааг 1926).

O poziciji Jevreja u periodu habzburške uprave videti i: (Dajč i Vasiljević 2013)

126 | 6 O idealima urbanog regulisanja u: (Škalamera 1967, 177).

Linije pružanja i raskršće ulica Kneza Mihaila i Kralja Petra, zadržani su i na osnovu tog izvornog plana regulacije, a i danas su uočljivi kao prostorno čvorište razvoja modernog Beograda. Isto tako, i pozicija investicionih akumulacija i ulaganja sledila je razložen redosled s nekoliko spratova, kao trgovačkih i građanski uzornih ulica.⁷ Perspektiva razvojnosti grada Beograda sa orijentalnom prošlošću, bila je ipak daleko od uzornih bečkih primera budućnosti gradske funkcije i projekcije izgleda urbane celovitosti. Usred XIX veka u Beču, programske analize Kamila Zitea (Camillo Sitte) o umetničkom oblikovanju evropskih gradova (Zite 1967, 106–133) bile su težnja ka koherentnoj budućnosti funkcionalne kompozicije, umetničke vrednosti i ljudskog mesta.⁸ Poznatu, i sada, sa stanovišta urbanih studija, neprikosnovenu izmenu koncepcije gradskih aglomeracija, na primeru habzburškog Beča, doneo je Ziteov osporavatelj, arhitekta Oto Vagner (Otto Wagner), sa koncepcijama nadovezivanja na zaštićeno istorijsko jezgro i prstenaste i transportne komunikacione mogućnosti. Za razliku od bulevarskih i uličnih vizura i od rimskih, kao i srednjovekovnih ostataka, beogradske prilike sa sličnim urbanim tragovima nisu imale mnogo veće prostorne, te i situacione šanse od brdskog grebena i kroz zasnivanja preduzetničkih lokala i rezidencijalnih kvartova. Važilo je to u delovima ka dunavskoj padini, oblasti u kojoj se nalazila i doslovno tiskala stanovništvom, gde je bila nastanjena getoizirana, ali pred kraj XIX veka sve više i emancipovana, jevrejska zajednica (Šlang 1926, 103).

Strukturirani pravci i razvoj naselja po planovima, njegovim izmenama i nastanjivanjima, postali su svojevrsan tok razvojnosti sve modernijeg grada, kao pozni devetnaestovekovni napor za sve poželjniji vid humanistički orijentisanog grada – projekta uređene budućnosti,⁹ po Fransoazu Šoeu (Françoise Choey), nacrtano orijentisanog i za tadašnji prostorni uspon Beograda „kulturalističkog pre-urbanizma” (Šoe 1978, 134–154).

Stilske izmene izvornih modernističkih težnji uočljive su u Beogradu sporadično, i u nekoliko objekata koji se razmatraju kao arhitektonski vrhunac epohe.

7 Glavni referentni uvid u beogradska zdanja u istorijskom redosledu dat je u trotomnoj publikaciji Slobodana Bogunovića: (Bogunović 2005).

8 Temeljnu studiju začetaka postavki modernog urbanizma, istorije stanovanja, društvenih i ostalih različitosti i to kroz civilizacijske modele, videti u: (Zite 1967).

9 Modele modernih urbanih planiranja, kao i tipologije modela i stvaralaca, videti u: (Šoe 1978).

Izvorni nemački *Jugendstil* ili *Art Nouveau* kao radionički recept ukrašavajućeg i funkcionalnog građenja, poslovanja i stanovanja, prihvatana je tek na nekoliko fasadnih primera, kao pristizanje 'novog stila' u deceniji pre Prvog svetskog rata.¹⁰

Sa evropske strane, u literaturi je nezaobilazno poglavlje ispitivanja ovih graditeljsko estetskih načela u klasičnoj studijskoj sintezi koja se tiče javnog izgleda oblikovanja arhitekture i primenjene umetnosti Nikolausa Pevznera (Nicolaus Pevsner) (Pevsner 1990, 91-104). Rezultati stremljenja modernih vremena u Beogradu odnose se na pojedine očuvane celine ili ostatke širom Beograda, i to iz vremena posle 1900, sve do izbijanja Drugog svetskog rata. Njihova mahom prevelika zapuštenost i svedene mogućnosti rekonstrukcije i opstanka tiču se mentaliteta, a ne samo savremenih i novijih pravnih uredbi ka denacionalizaciji i pravnim poslovima restitucije vlasništva u Beogradu i Republici Srbiji.¹¹

Pred posledicama: Jevrejska nepokretna imovina

Prva građevina koja donosi evropeiziran duh vremena, ali i preduzetništvo jevrejske zajednice i sama je, u svom graditeljskom oblikovanju, proizvod modernizma i stila *art nouveau*. Njen izgled prenesen je oblikovnim jezikom svedenog i stilizovanog načela iz gradova i varoši srednje Evrope. Sudbina vlasništva i budućnosti zdanja, epitom su nestajanja jevrejskog privatnog preduzetništva kao i izmenljivog vlasništva, i to u svim potonjim decenijama.

I u drugoj deceniji XXI veka, očuvana u svojim materijalima, fasada *bečkog stila* na adresi Kralja Petra br. 16, projekat je beogradskog arhitekta Viktora Davida Azriela (1875-1942), koji je i sam bio pripadnik jevrejske zajednice (Đurić Zamolo 2009, 16). Uočljiv oblikovni slog neodvojiv je od primera evropskih *Art Nouveau* i stilova *Secesije*, te ona ostaje jedinstven i usamljen primer takvog doslednog načela u središtu Beograda. Neizmenjena fasada dvospratne zgrade iz 1907. kombinacija je betonske konstrukcije, mesinganih oplata, gvozdениh linearnih ukrasa i stakla. Zdanje je ušlo u trgovačku namenu, te je takav robni magacin vlasnika trgovca Bencion Bulija postao jedna od neskriveno evropskih gradskih uzora napredovanja užeg centra Beograda. Bulijev robni magacin bio je preteča robnih kuća i nudio je

¹⁰ Od Josimovića ka drugim naseljima i postavkama vrsta stanovanja po gradskim oblastima u: (Maksimović 1970).

¹¹ O opsežnim pravnim postavkama u: (Todorović 2004).

probranu luksuznu robu svih vrsta. Arabesknii floralni izvodi i gvozdene završnice konstrukcije fasade, kao i dva sprata, nalikuju uramljenom izgledu za celokupnu unutrašnjost. Površine staklenih prozora imaju pouzdane spojeve sa arhitektonskim vertikalama, te ukupan izgled i lokacija postaju spomenik međunarodnom modernom stilu u tada očekivanom procvatu gradskog razvoja.

Sudbina društvene svojine, po nestanku vlasnika, kraju rata i Holokaustu, međutim, trajala je bezmalo više od pet decenija posle 1945. Posle dvehiljadite i uspostave demokratskog režima, i ova jedinstvena beogradska građevina postala je zastupništvo importnih kompanija, ali i poslovno partnerstvo zatvorenih grupa i sve moćnijih lokalnih monopolista i tajkuna. Zgrada koja je tokom nekoliko godina nudila mahom italijansku odeću široke potrošnje *Oviessa* i *Benetton*, već više od tri i po godine, u 2014. je zatvorena, nalik na zaboravljeno i opustošeno stovarište. Time se ovakva retkost pridružuje i drugim vidljivim kućama, ali i rasutim enterijerima tranzicijskog razdoblja u istorijskim zdanjima grada poznog XIX i ranog XX veka.

Za razliku od secesijskog stila Azrielove zgrade, najbliža građevina koju ona dodiruje, pruža se čitavim blokom od ugla ulica Kralja Petra, iznad pešačke zone dugačke ulice Kneza Mihaila sve do uzane ulice Nikole Spasića. Spasićeva zadužbina, četvorospratna zgrada paradnog i monumentalnog raspona, po svom investitoru je i dobila ime. Delo na adresi Kneza Mihaila br. 47, po planovima beogradskog arhitekta Josifa Najmana (1894–1951), takode jevrejskog porekla, svedoči o reprezentativnom zdanju ekspresivnog, prevashodno francuski nadahnutog stila stolpljene kombinatorike i funkcionalne rešenosti. Pružanje uz Knez Mihailovu ulicu nudilo je više pogodnosti za lokale i odabrane elitne radnje ove eklektične zgrade, dok se stanovanje u arhitektonskom delu nalik palati svojim stepeništima, hodnicima i liftovima pred salonskim stanovima, otvorilo kao rezultat međuratne težnje ka ekonomskom prosperitetu u prestonici Kraljevine (Шкаламера и Јаковљевић 1964).

Dugo podizana i useljiva od 1929, građevina je svojom delikatnom, ali i svedenom dekoracijom bila i stilski dokaz vere u vlasničke investicije i građansku perspektivu. Pravni slučajevi preuzimanja posle 1945, kao i potraživanja od naslednika, ponegde i pripadnika jevrejske zajednice, svedoče da je Spasićeva zadužbina zdanje sa svojih nekoliko ulaza među atraktivnijim predmetima rasprava većeg broja slučajeva pod restitucijom. Blizina ove dve stilski raznolike zgrade na samom raskršću centralnog Beograda jeste i prostorno svedočanstvo vere i nadanja

zajednice koja se uspinjala i odolevala, pogotovo posle strahota po Srbiju koje su doneli ratovi 1914–1918.

Gradski blok kojim počinje regulisani gradski život dunavskom padinom i deo Dorćola, između ulica Uzun Mirkove, Kralja Petra i Cara Uroša, donosi prevažodno središte života jevrejske zajednice. Tu su smešteni: upravna zgrada opštine, sinagoga, radnje, kancelarije i stanovanja.

U ulici Cara Uroša br. 20 nalazi se današnja Galerija fresaka, gde su smeštene umetničke i arheološke kopije kao replike srednjevekovnog nasleđa. Toj postavci u nadležnosti Narodnog muzeja u Beogradu prethodio je najatraktivniji primer verskog zdanja jevrejske zajednice. Sinagoga Bet Israel, zdanje mavarskog stila, bila je jedinstvena celina sa živopisnim 'espanjol' fasadnim rešenjem i dva kubeta; delo eklektičnog kombinovanja redova cigle i kamena, kolektivni zadružni deo i vlasništvo zajednice. Arhitekta Milan Kapetanović (1859–1934), svojim izvedenim rešenjima i podignutim zgradama ubraja se u najzaposlenije graditelje Beograda do 1914 (Đurić Zamolo 2009, 200–207).

Polaganje temeljca za novu sinagogu Bet Israel 10. maja 1907, prilikom čega su državna i jevrejska zajednica povezane kroz priznanje sa vrha Kraljevine: odlikovanje Srpsko-jevrejskog pevačkog društva za dvadesetpetogodišnjicu rada ordenom Svetog Save. Konceptija arhitekta Kapetanovića za hram sledila je recepturu evropskog historicizma, sa lokalnim elementima koji su izražavali stilsku modelaciju i pažnju ka nacrtu, opšte uzev, u slikovitoj živopisnosti južne sefardske tradicije koja je, kako regionalno u oblastima Balkana, a tako i kroz mediteranski svet, istrajala pet vekova. Osvećenje sinagoge Bet Israel 17. septembra 1908, kome je prisustvovao i kralj Petar Karađorđević, dokazalo je da se imovinska lokacija i istorijsko pamćenje nalaze ustremljeni ka solidarnosti unutar srpske monarhije. Za razliku od aškenaske sinagoge podignute kasnije na savskoj strani, i manjeg broja pripadnika ove srednjoevropske jevrejske zajednice, sefardsko mesto osvećenja Hrama, i kovčeg za Toru imali su najistaknutiji značaj u svetlu beogradskih prilika tog doba.¹²

Nacističko spaljivanje 1941, ali i uklanjanje ruševine sinagoge Bet Israel 1944–45, dovelo je do toga da je njen izvorni izgled danas poznat tek na osnovu nekoliko fotografija i planova. Preuzimanje znatno kasnije prilikom građenja Gale-

¹² O razdvojenosti aškenaskih i sefardskih jevrejskih veroispovesti u svetlu beogradske prošlosti i kroz anegdotske veze istorijskih podataka videti u: (Lebl 2001).

rije fresaka 1963, jedan je od realnih primera ulaska punog vlasništva socijalističke države nad parcelom u ulici Cara Uroša.

Zasigurno se južnoslovensko ujedinjenje 1918. pokazalo kao uslov novih useljavanja i razvoja beogradskih imovinskih poslova, kako u kod doseljenih, prevashodno aškenaskih Jevreja iz pravca Banata, tako i docnije tokom ranih dvadesetih godina sa dolaskom ruske jevrejske emigracije. O tome uopšteno svedoči i rabin Ignjat Šlang u svojoj preglednoj studiji *Jevreji u Beogradu* (ИИЛАНГ 1926, 120–133), pri praćenju imovinskih mesta, odnosno mogućih uvida u statističke podataka u novim prilikama.

Središnje mesto poslova i Dom jevrejske crkvene veroispovedne opštine delo je, u Beču učenog, arhitekta Samuela Sumbula (1887–1947). Osim sasvim tipične sefardske prošlosti iporekla iz Bosne, u biografiji ovog najistaknutijeg jevrejskog arhitekta izdvaja se i posed značajne preduzetničke firme naslovljene: „Arhitektonsko-građevinsko preduzeće arh. S. Sumbula i inž. H. Isakovića”¹³

Zgrada je nastajala između 1928. i 1935, sa dugačkim pružanjem niz ulicu Kralja Petra, zauzimajući veliku površinu svoje osnove. Klesana ili iz kalupa izvedena bogata dekoracija, nadvija se oko prozora ka ulici u visini od pet etaža nad visokim, pompezno dekorisanim ulazom na sredini fasade. Stilski eklektični uzor stapa mavarsku tradiciju sa pretpostavkama iščezle jerusalimske masivnosti, a sve uz arhitektonsku dekorativnost. Ostvaren je moćni vertikalizam fasade sa značajnim prostorima enterijera i podela po spratovima od kojih je posle 1945. tek deo zadržan, te kasnije vraćan za potrebe Jevrejske opštine Beograd, Jevrejskog istorijskog muzeja i Saveza jevrejskih opština.

I dalje se postavljaju sporovi oko pojedinih stanova i delova zgrade, kao ishod koji pravne norme tokom vremena preuzimaju i udaljavaju od originalne vlasničke podele i porekla ukupne imovine.

U slučaju velike zgrade Doma jevrejske opštine u Beogradu kao svojine, iskrsavaju činjenice da restitucija treba da ispuni politički cilj i da van eksproprisanih delova zgrade, koje služe raznolikim delatnostima useljenih manjih firmi, stanara i zastupništava, ukupna celina prvobitne namene bude u pravnom sistemu podmirena. Vrste povređivanja parcijalnih prava ili, isto tako, nestanak naslednika (McBride 2004, 13–16), dodatno komplikuju pravilna rešenja same restitucije, o

13 Podatak prenet u: (Đurić, Zamolo 1992, 234). Sudeći po Arhivi planova i zgrada 1918–1941 nalaze se u Imeniku arhitekata Beograda.

čemu se raspravlja kroz protokole međunarodnog prava sličnih situacija u državama postkomunističke Evrope i gubitaka imovine.¹⁴

Padina koja vodi do ravne postavljene dorćolske granice – ulice Cara Dušana – područje je sa nekoliko izuzetnih građevina stambeno-trgovačkih namena. Mnoge od njih pripadale su beogradskim Jevrejima sve do 1941, a veći deo tadašnjih stanovnika jevrejske vere ili porekla imalo je značajan udeo u emancipacijskom i društveno-progresivnom pravcu, kako svojih profesija, tako i mesta u društvu. Sa jedne strane, njima je, kako se pokazalo, odgovarao i veliki broj nacionalizovanih i konfiskovanih ili samo preuzetih stambenih adresa u ulicama Kralja Petra, Knjevinje Ljubice, Dobračinoj, Gospodar Jovanovoj kao i u Strahinjica Bana, gde su prebivali pripadnici obe jevrejske opštine između dva rata. S druge strane, u pogledu Ulice Cara Dušana prema obali Dunava, jevrejska imovina ima svoje ranije poreklo, i to još od mnogih doseljavanja i raseljavanja iz istorijski nepouzdanih izvora, tokom duge turske vladavine ili, isto tako, godina austrijske uprave. Nekadašnja turska mahala oivičena ulicama Skenderbegovom, Jevrejskom, Solunskom i Visokog Stevana čini, između ostalih srušenih, građevinski izmenjenih ili preoblikovanih zdanja i dve ključne lokacije: mesto stare sinagoge El Kal Vježo i Doma Oneg Šabat – imenovanog kasnije, sredinom devedeseth godina, u „Cinema Rex”.

Donji Dorćol je središte sefardske zajednice i imao je glavni narodno orijentisani hram. El Kal Vjež se, po izvorima pokazuje kao sinagoga koja je prolazila kroz duge, višedecenijske faze sve do podizanja Bet Israel 1908 (Ženi 1997, 80–101).

Interesantna po svojoj rustičnoj svedenosti. Ona je bila i spomenik osamnaestovekovnim rešenjima nestalih beogradskih prizemnih građevina. Imala je pravougaonu osnovu dimenzija 36 puta 8 metara i apsidu s platformom za službu i čuvanje Torinog svitka – *Hekhál* po sefardskoj verskoj službi. Porušena je tek posle 1945. i Holokausta, odnosno nestanka najvećeg broja Jevreja Beograda.

Po svoj prilici, državna konfiskacija kao i prodaja dela zemljišta bila je akt novopostavljenja jevrejske zajednice posle 1944, kojim je država svojski, kao i u slučaju Bet Israel, prodrila u lokacije koje su imale dugotrajni, verski kao i simbolički značaj za samu jevrejsku zajednicu.¹⁵ Prostor Hrama El Kal Vjež u XXI veku je, zapravo, betonirani i ruinirani košarkaški teren između novopodignutih dorćolskih zgrada, podignutih ka Jevrejskoj i ka ulici Visokog Stevana.

14 O nedorečenostima restitucije i denacionalizacije u društvima u tranziciji u: (McBride 2004).

132 | 15 O sudbinama sinagoga Beograda i Zemuna vidi: (Dajč 2012)

Dobrotvorno zdanje Oneg Šabat i Gemilut Hasidim u Jevrejskoj br. 16 namenski je krasilo rad i društvenu afirmaciju zajednice. Podignuta u godinama odvajanja od trauma Prvog svetskog rata, tačnije 4. marta 1923, zgrada je svoju ulogu kao karitativna organizacija pokazala u stasaloj brizi ka ostarelima i zanemoćalima beogradske sefardske opštine. Namena stvaranja malog centra za priredbe, sastanke i za pomoć u tim prvim godinama, određena je ambijentom velike sale koja je služila u raznolike svrhe, poput sportskih i kulturnih aktivnosti, društava kao što su „Hašomer Hacair” i „Magen David”. Takođe, prostor se orijentisao prema cionističkim traganjima koja su tada već bila decenijski fenomen koji je strujao jevrejskim zajednicama u mnogim istočnoevropskim i srednjoevropskim sredinama, naročito posle raseljavanja, pogroma i uvođenja antisemitskih pravila.

Ka Jevrejskoj ulici, iznad dovratka, uklesan je na hebrejskom i na srpskom jeziku, deveti stih iz Davidovog sedamdeset prvog psalma: „Ne odbaci me pred starost, kad me izda snaga, ne ostavi me.”

Pored mnogih imovinskih i nastalih teškoća organizacije Doma Oneg Šabat pred rat, kao i preduzetništva, sala je 1941. postala jevrejska bolnica i funkcionisala je sve do 19. marta 1942, u vreme nemačke okupacije, antijevrejskih klauzula, kolaboracionizma, policijskog časa, progona i interniranja Jevreja preko reke Save na beogradski Sajam. U tim mesecima je od srpske uprave grada pod okupacijom načinjena i lista kompletnih nekretnina u vlasništvu beogradskih Jevreja, dok je manje od godinu dana kasnije obavljeno i brisanje imena pojedinih gradskih ulica koje su nosile jevrejska imena iz prošlosti.

Po statistici, od dvanaest hiljada stanovnika jevrejske vere i srodstva pre 1941, oko hiljadu i dvesta dospelo je posle oslobođenja u Beograd.

Dobrotvorni Dom Oneg Šabat nacionalizovan je, ali imovinski prodat 1946, Narodnom odboru Opštine Stari grad. Služio je u razne svrhe dorćolske gradske opštine, od bioskopa, prodaje predmeta umrlih lica, do raznih namenskih skladišta. Od jeseni 1994, „Radio B92” postaje sustanar pored i dalje preuzetih devet stanova, i pretvara veliku salu u „Kulturni centar Rex” sa različitim internacionalnim nezavisnim sadržajima muzike, teatra, skupova i izložbi.

Rekapitulacija pozicije pamćenja

Mada je 22. oktobra 1944. obnovljen rad Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije u Beogradu, užasna činjenica gubitka hiljada pripadnika zauvek

je izmenila trasu nekadašnje emancipacije. Slična orijentacija snašla je i nevine žrtve ili preostale srodnike koji su polagali nasledno ili stečeno pravo na imovinu nestalih. Nacionalizacija i konfiskacija su odrednicama o eksproprijaciji Narodnog odbora tek kasnije 1957. pokazale da se zauvek, tim ideološkim i vlastodržačkim ultimativnim aktom, izmenila imovinska i situaciona slika nekretnina nekadašnjeg problematičnog, ali modernog predratnog Beograda (Jevrejski istorijski muzej Beograd 1956 i 1957).

Srodnost osnova u domenu otimanja i ukidanja imovinskih prava i komunističke vladavine, donosi činjenice zaplene i trajnog komandovanog preuzimanja poseda. Za nekretnine, pogotovo jevrejske imovine koje su antisemitskim zakonima u Beogradu i Kraljevini Jugoslaviji uspostavljeni – kalendarsko okrilje je jesen 1940, odnosno, pola godine pre nemačkog bombardovanja Beograda, okupacije i nestanka Kraljevine Jugoslavije.

Za referentna strujanja u vladi države i namesništvo kneza Pavla Karađorđevića, tokom predsedavanja Dragiše Cvetkovića 1940, uočljivi su sve rezolutniji stavovi. Takođe, za datu vladavinu tipične su i optužbe za jevrejsko–masonsku zaveru u pogledu ekonomskih afera i optuživanja prethodne vlade Milana Stojadinovića, te pojačavanje antisemitizma koje tada kulminira unošenjem antijevrejskih uredbi kako na nivou Beograda, tako i države. Ostalo je zabeleženo, nažalost neispunjeno, uverenje istaknutog člana beogradske jevrejske zajednice povodom jevrejske Nove godine, te jeseni:

„Zdrav seljački nagon jugoslovenskog naroda održaće prevagu nad svima strujanjima, koja nam svima odreda rade o glavi.” (Pijade 1940)

Posmatrajući tek nekoliko dominantnih zgrada u statusu izgubljenog vlasništva tj. jevrejske gradske prošlosti, uočava se jasna odgovornost koja zadire u fundamentalna etička pitanja. Ona zahvataju ne samo tada inovativne firme i programske ciljejeve nekadašnje privrede, postavljane ka usponu i otrgnuću od ekonomske depresije između dva rata, već i iskustvo oblikovanja gradova sa vizurama poboljšanja i koristi. Zgrade i lokacije postale su društveni prostori koje su u opcijama budućnosti, opšte uzev, skončale u nedovršenoj i ruševnoj modernosti.¹⁶

Više od pet decenija i više nakon komunističkog preuzimanja Beograda, nastavlja se opšti stav usporavanog rešavanja pravnih osnova potraživanja i uspešno vodene restitucije.

134 | 16 O ovakvim stanjima gradske prošlosti kao imovine: (Bauman 1995).

Ovakva, zvanično nepriznata, ali otežuća represija ka naslednicima imovine i „ulaženju u trag” nestalim vlasnicima, i to ne samo nekretnina, nije se nastavila otvaranjima metežne slobode svakakvih medijskih diskursa tokom devedesetih godina i Miloševićeve vladavine, već se protegla i na period otpočete demokratske tranzicije, odnosno zastoja koji je nastao od 2004, i nešto kasnije u globalnim i regionalnim recesijskim ekonomskim pustošenjima. Novonastala ideološka ili revizionistička snaga, nacionalistički porast i porast antisemitizma stvaraju logičnu i opravdanu prepreku na takvu nekadašnju imovinsku nesreću i posledice Holokausta. U jeku restitucije i pokrenutih i donešenih zakona u Beogradu, odvija se drukčiji vid čitanja regionalne prošlosti i lične svojine: ponavljanje ili nadgradnja građanskih, levo orijentisanih identiteta, izvedena kroz komunistički sentiment i aktuelizovanje matrica radničkih prava o modelima samoupravljanja, kao regionalnog fenomena tokom druge decenije XXI veka.

Ohrabrujuća rešenja po pitanju restitucije stižu sa Deklaracijom iz Terezina koja zadire u vlasništvo i materijalna i kulturna dobra žrtava Holokausta. Nju je potvrdila Konferencija o imovini Holokaust razdoblja u Pragu 2009, gde je Republika Srbija postala samo posmatrač liste priključenih država sa razmatranim aparatom. Zakon o restituciji i kompenzaciji, za koji se zalaže stara organizacija „Svetska jevrejska restitucija” – (WJR/*World Jewish Restitution*), sa sedištem u Jerusalimu, potražiće nezastarele činjenice nemilosrdnih uskraćivanja i otimanja spovedenih i za kulturna dobra, kao i nepokretnu imovinu Beograda.

Literatura:

- Argan, Đulio Karlo. 2011. *Projekat i sudbina: Ogledi o umetnosti i arhitekturi*. Beograd: Orion Art.
- Bann, Stephen. 1999. „The Veils of Time’– On the Historical dimension in Cultural Analysis.” U *The Practise of Cultural Analysis – Exposing Interdisciplinary Interpretation*, Edited by Mieke Bal, 122–135. Stanford: Stanford University Press.
- Bauman, Zygmunt. 1995. *Life in Fragments: Essays in postmodern Morality*. Oxford: Blackwell.
- Bogunović, Slobodan. 2005. *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*. Beograd: Beogradska knjiga.
- Гордић, Гордана. 1966. „Архитектонско наслеђе Београда I – Каталог архитектонских објеката на подручју Београда 1690–1914.” U *Саопштења*, св. 6. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Dajč, Haris. 2012. *Sudbina beogradskih sinagoga*. Preuzeto sa vebsajta: www.beogradskasinagoga.rs/text/Sudbina%20beogradskih%20sinagoga%20HD%20i%20NS.pdf

- Dajč, Haris, i Maja Vasiljević. 2013. „Status Jevreja u osmanskom i habzburškom Beogradu (XVII–XVIII vek): Stranci, manjine ili saradnici?” *Limes plus* IX (2): 85–103.
- Đurić Zamolo, Divna. 1992. „Arhitektura i građevinarstvo Jevreja u Beogradu.” U *Zbornik/Jewish studies* 6: 216–244.
- Ђурић Замоло, Дивна. 2009. *Градитељи Београда 1815–1914* (Друго измењено издање). Београд: Музеј града Београда.
- Hanák, Péter. 1998. *The Garden and the Workshop – Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. Princeton: Princeton University Press.
- Jevrejski istorijski muzej Beograd. 1956 i 1957. *Drugo rešenje o eksproprijaciji Narodnog odbora grada Beograda*, br. 16382/56 od 15.2.1957.
- Jovanović, Nebojša. 1992. „Pregled Istorije beogradskih Jevreja do sticanja građanske ravnopravnosti.” *Zbornik/Jewish studies* 6: 115–167.
- Кољанин, Милан. 2008. *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*. Београд: Институт за савремену историју.
- Lebl, Ženi. 1997. „Sinagoge u Beogradu.” *Zbornik/Jewish studies* 7: 80–101.
- Lebl, Ženi. 2001. „Do konačnog rešenja’: Jevreji u Beogradu 1521–1942. Beograd: Čigoja.
- Maneвић, Zoran. 1972. „Novija srpska arhitektura.” U *Srpska arhitektura 1900–1970*, 7–38. Beograd: Muzej savremene umetnosti.
- Maksimović, Branko. 1970. *Urbanistički razvoj Beograda 1830–1941*. Beograd: Naučno delo.
- Maksimović, Branko. 1983. *Ideje i stvarnost urbanizma Beograda*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.
- McBride, Jeremy. 2004. „Kompenzacija i restitucija za zadiranja u svojinu u postkomunističkoj Evropi.” *Hereticus: Časopis za preispitivanje prošlosti* 2 (4): 7–36.
- Pevsner, Nikolaus. 1990. *Pioniri modernog oblikovanja – Od Morrisa do Gropiusa*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Pijade, Dr Bukić. 1940. „Neka nam je srećna Nova Godina.” *Vesnik Jevrejske sefardske veroispovedne i opštine* 22, Beograd, 1.oktobar 1940.
- Roter Blagojević, Mirjana. 2006. *Stambena arhitektura Beograda u 19. i početkom 20. veka*. Beograd: Orion Art: Arhitektonski fakultet.
- Sennett, Richard. 1996. *Flesh and Stone – The Body and the City in Western Civilization*. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Šorske, E. Karl, 1998. *Fin-de-Siècle u Beču – Politika i kultura*. Beograd: Geopoetika.
- Шкаламера, Жељко, и Зоран Јаковљевић. 1964. *Кнез Михаилова улица*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Škalamera, Željko. 1967. „Prilog proučavanju kartografskih izvora za istoriju Beograda XIX veka.” *Godišnjak grada Beograda* 14: 169–201.
- Шланг, Игњат. 1926. *Јевреји у Београду*. Београд: Издање аутора.
- Šoe, Fransoa. 1978. *Urbanizam, utopija i stvarnost*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Šuica, Nikola. 2012. „Nestanak jevrejske kulture i umetnosti.” U *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek, 2: Realizmi oko hladnog rata*, Uredio Miško Šuvaković, 145–164. Beograd: Orion Art.
- Todorović, Vladimir. 2004. „Denacionalizacija u Srbiji – de lege ferenda.” *Hereticus: Časopis za preispitivanje prošlosti* 2 (4): 54–68.

Više autora. 2004. „Nacrt Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećivanju za oduzetu imovinu.” *Hereticus: Časopis za preispitivanje prošlosti* 2 (4): 69–88.

Zemel, Carol. 1999. „Imagining the ‘Shtetl’: Visual Theories of Nationhood.” U *The Practise of Cultural Analysis – Exposing Interdisciplinary Interpretation*, Edited by Mieke Bal, 102–119. Stanford: Stanford University Press.

Zite, Kamilo. 1967. *Umetničko oblikovanje gradova*. Beograd: Građevinska knjiga.

Zakonska akta:

Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju. 2011 i 2013. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 72/2011 i 108/2013.

Terezin Declaration. 2009. Preuzeto sa vebsajta: <http://www.wjro.org.il/Web/intl/PragueConference/100.aspx>

Summary:

INTERFERED AND ERASED JEWISH PROPERTIES OF BELGRADE

The core of this text is to point a selected buildings and locations that were part of Jewish properties of pre WWII Belgrade. Discussed examples of Jewish Assets throughout a survey belong to a preserved fact of development of Kingdom of Serbia and Kingdom of Yugoslavia's capital city. In remains of such records throughout decades is an imprint of emancipation of Jewish Community as a part of cultural history. Present conditions in 21st Century goal into a physical remains and legal doubts that reflect the claims after the Holocaust in the region and in an evolving, unresolved aftermath of communist nationalization and confiscation. Topographic map of the center of the city district is becoming an increasingly ambiguous by the future of its origin, of its heritage and upcoming generation of successors of Jewish owners, their ties with proprietors and to the fate of their overtaken legal estates during Restitution process in Republic of Serbia.

Key words: Jewish community, Assets, Belgrade, urban changes, modernization, Serbia, 20th Century, Kingdom of Yugoslavia

*Prijavljen: 1. 8. 2014.
Recenziran: 24. 8. 2014.
Prihvaćen: 30. 8. 2014.*